

Sütő Bertalan Balázs

Az önmagát szemlélő én szimbólumai Herbert Silberernél

„Látomásba ott rögzül a látnok...”

(Nagy László: Ég az erkély)

Herbert Silberer (1882–1923) a mai pszichológiatörténetírás számára kevésbé ismert osztrák pszichoanalitikus volt. Kifejezett érdeklődést tanúsított az okkultizmus, a misztikus jelenségek iránt, ismerős volt számára különböző okkult technikák irodalma (Merkur, 1993, 54.), ő maga is kísérletezett ezen a területen, de emellett Freud belső körének is tagja volt, 1910-től a Bécsi Pszichoanalitikus Társaság tagja (Jones, 1973; Gyimesi, 2017, 2024). A Silbererhez kapcsolódó számos érdekes és jelentős történeti fejlemény (további részletekért lásd Gyimesi, 2024) fontos kontextusát képezi elméleteinek és azok fogadtatásának. Gyimesi Júlia (2024) összegzése alapján a kritika és az elismerés széles skáláján elhelyezhető utalásokat találunk különböző szerzőktől Silberer elméleteire. Ezek a reflexiók leginkább Silberer szimbólumképzéséről alkotott feltevéseire vonatkoznak, többnyire a funkcionális szimbólumok kategóriájának koncepciójára. A fogalom kapcsán azonosítható egy olyan narratíva, mely a funkcionális szimbólum kategóriáját hasznos hozzájárulásként értékeli a pszichoanalízishez (pl. Petrella, 1993, Merkur, 1993, 2005). „Silberer hozzájárulása abban rejlik, hogy megfigyelt egy olyan nyelvet, amely miközben alkalmazkodik a hallucinációs vágyak teljesítéséhez – ahogyan Freud az Álomfejtésben kifejtette –, képeiben a psziché folyamatban lévő működését ábrázolja.” (Petrella, 1993, 124.)

E fogalom különböző kontextusokban, eltérő céllal jelenik meg a pszichoanalitikus irodalomban, nagyon úgy tűnik azonban, hogy jelentős diskurzus nem alakult ki róla. A viszonylag kis számú szerzőtől eltekintve, akik részletesebben foglalkoznak Silberer elméletével, feltevései és az általa leírt fogalmak leginkább egyfajta adalékként, egy további interpretációs lehetőségként kerülnek felhasználásra. A diskurzus hiánya egyben a silbereri elképzeléseket különböző módokon értékelő és felhasználó narratívák egymástól való elszigeteltségét is jelenti. Ahogy Gyimesi (2024) fogalmaz, jogosan gondolhatjuk, hogy Silberer elméletének egésze kapcsán várat magára annak a kérdésnek a megválaszolása, hogy vajon e koncepciók jelentőségüknek megfelelő figyelmet kaptak-e a pszichoanalízisben és azon túl. Ennek

mérlegelése során több perspektíva is relevánssá válik. Kétségtelenül fontosak az életrajzi szempontok, a fogadtatását befolyásoló személyes élettörténeti elemek vagy olyan fejlemények, melyek szakmai kapcsolataiban jelentősek (lásd Corliss, 2018). A másik kérdéskör magukra az elképzelésekre, azok fogalmi kontextusára és beágyazottságára vonatkozik.

Jelen tanulmány kísérlet egyrészt a silbereri elképzelések kontextualizálásra leginkább szimbólumfogalmát illetően, másrészt betekintés feltevéseinek utóéletébe. Elmélete kapcsán nagyon jelentős elem a szimbólum fogalmának megjelenése és használata. Bár elsőre nem tűnik olyan érdekesnek ebből az irányból megfigyelni Silberer gondolatait, azonban, ha mérlegeljük, hogy milyen jelentős diskurzus alakult ki a szimbólum különböző, diverz meghatározásai körül, fontos szemponttá válik az, hogy egy-egy szerző elméletét megismerve abban mit is jelent e kifejezés, vagyis ki milyen implicit vagy olykor saját definíció által explicitté tett szimbólumfogalommal operál. A szimbólumfogalom azért is különösen lényeges Silberer esetén, mivel az elképzeléseit ért kritikák egy részében a szimbólumról alkotott koncepciójának bírálata (pl. Jones, 1916, 1918) azonosítható.

„A szimbólum, szimbolikus, szimbolizmus, szimbolizáció fogalmainak körülhatárolhatatlan és következtelen használata egyaránt jellemzi a pszichoanalitikusokat és a hermeneutikai nézőpont követőit.” (Hárs, 2018, 2.) Vagy, ahogy sok évvel korábban Ernest Jones megfogalmazta: „A szimbolika (symbolism) kifejezés alatt számos különböző dolgot érthetünk, sok esetben olyanokat, amelyek egymással többnyire nem állnak kapcsolatban, és amelyek közt differenciálnunk szükséges.” (Jones, 1918, 182.) E felvetések nyomán érthető az is, hogy meglehetősen gazdag irodalma van a szimbólum kérdésének a pszichoanalízisben, és jelentős diskurzus övezi (lásd pl. Jones, 1918; Segal, 1961; Royce, 1965; Rycroft, 1977; Blum, 1978; Petocz, 1999; Hárs, 2000, 2018; Enckell, 2002, 2010; Charles, 2013; Rose, 2018 stb.). A szimbólumfogalom Freud esetében is igencsak heterogénnek tekinthető (lásd pl. Szummer, 1987, Hárs, 2018).

Jó kiindulópont a pszichoanalitikus szimbólumfogalom tekintetében Gibeault meghatározása:

„Pszichoanalitikus perspektívából a szimbólum a tudattalan vágy minden indirekt és figuratív ábrázolására utal (tünetek, álmok, elszólások, parafrázisok stb.). A tudattalan szimbólumnak ez a felfogása egy általános helyettesítési viszonyon alapul, ahol az egyik elem egy másik helyébe lép; de a konvencionális jelentés fogalmaitól eltérően, amelyet a szimbólum és a szimbolizált dolog közötti konjunkció határoz meg, a tudattalan szimbólumot a szimbólum és a szimbolizált dolog közötti diszjunkció határozza meg.” (Gibeault, 2005, 1706.)

A szimbólum körül kialakuló diskurzusnak visszatérő törekvése a szimbólumfogalom alakulásának megértése, sok esetben a szimbólum és a szimbolizált, vagyis a szimbólum háttérben potenciálisan feltárható tartalom kapcsolatáról szóló elképzelések feltárásával. Ez nem meglepő annak fényében, hogy a különböző intrapszichés folyamatokban megképződő szimbólumok jelentéstartalmainak vizsgálata a pszichoanalízis alapvető érdeklődési köreként írható le, az e jelentéstartalmak feltárására alkalmas módszerek kialakításával együtt.

Azonban a jelentéstartalom feltárása mellett azon mechanizmusok leírása, melyek a szimbólumként azonosított elemek létrejöttében, a szimbólumképzési folyamatban szerepet játszanak, egyes szerzők szerint kevésbé tekinthetők hangsúlyosnak, „inkább a szimbólumok jelentésére koncentráltak, mintsem arra, hogy hogyan jönnek létre” – összegzi Rose (2018a, 5.), Blum (1978) nyomán. Érdeemes megfigyelni azt, hogy e szempont – a jelentés kérdésének hangsúlyossága – milyen módon határozza meg egyes pszichoanalitikus szerzők szimbólumfogalmát. Az a kérdésfeltevés is megfogalmazható itt, hogy a szimbólumképzésről és szimbólumokról szóló diskurzus mennyiben szól a jelentés különböző kérdéseiről, és mennyiben a szimbólum létrejöttének folyamatáról. Kétségtelenül egyike a legalapvetőbb pontoknak a szimbólum jellegzetességeinél fogva annak jelentését definiálni, a tekintetben, hogy a jelentő és a jelentett elemek milyen viszonyban állnak egymással, és a szimbolizált jelentéstartalmak milyen jellegzetességekkel bírnak. A jelentés kapcsán kibontakozó diskurzus egyik alapvető kérdése és egyben vitás pontja, hogy „egyéni jelentéshordozó-e a szimbólum, vagy pedig kollektív?” (Szummer, 1987, 569.) A kollektív jelentés feltételezésének lehetősége nagyon alapvető, az interpretáció módját is meghatározó különbségekhez vezethet, hiszen egyben feltételez egyfajta előzetes tudást egy-egy szimbólum mögött azonosítható potenciális jelentés-lehetőségekről, míg az egyéni jelentés feltárása csak a szubjektív, személyes tartomány megismerésével lehetséges. Ugyanakkor a kollektív jelleg felmerülése is sokrétű, ha feltesszük azt a kérdést, hogy mit jelent egyes szerzők számára a kollektív. Ennek jelentősége Palmer (2003) gondolatmenetével a freudi elmélet kapcsán jól érzékeltethető. Az ontogenezis és filogenezis fogalmi kontextusában „az Ödipusz-komplexus a tudattalanba ágyazott személyes (és ontogenetikus) ismétlődésévé válik, az apa megölésének egyetemes (és filogenetikus) tapasztalatává. Ebben az értelemben a tudattalan úgy viselkedik, mint egy archaikus kép – ha úgy tetszik, egy születési jog – őrzője, amelyet messze visszamenőleg szereztek és halmoztak fel, de amelyet a jelen tapasztalat folyamatosan megerősít és újra felébreszt.” (Palmer, 2003, 46.)

Az univerzálisnak tekintett fejlődésbeli folyamatok meghatározó szerepének feltételezése a pszichológiai fejlődésben egyben azt is jelenti, hogy vannak olyan szimbólumok, amelyeknek jelentéstartalma egy, a freudi metapszichológiában egyetemesnek gondolt, megvalósulásában azonban egyéni, intrapszichés szinten lezajló folyamatban került elfojtás alá. Szummer (1987, 573.) arra hívja fel a figyelmet a szimbólum örökletességének kérdését kibontva a freudi szimbólumfogalom meghatározásakor, hogy nem lenne helytálló egy általános, lényegi elemként kezelni az örökletességet; Freud ír olyan szimbólumokról, melyek univerzálisak, ugyanakkor ír kizárólag egyéniekről is.

További jelentős eleme a szimbólumfogalomnak, hogy a szimbolizált tartalom tudattalan eredetű-e. A szimbolizált tartalom tudattalan, elfojtott jellege egy, a szimbólumfogalmat alapvetően meghatározó elem a klasszikus pszichoanalízisben, abban a diskurzusban, amely arra vonatkozik, hogy pszichoanalitikus értelemben egyáltalán mi tekinthető szimbólumnak, milyen potenciális jelentéstartalmak szimbolizálódhatnak. Ferenczi összegzése szerint: „Pszichoanalitikai értelemben csak olyan dolgokat (képzeteket) tekinthetünk szimbólumnak, melyek a tudatban logikailag megmagyarázhatatlan és indokolhatatlan indulati súllyal szerepelnek, és amelyekről

analitikusan megállapítható, hogy indulati túlsúlyukat valamely más dologgal (képzettel) való *tudattalan* azonosulásból merítik, melyet ez az indulattöbblet voltaképpen megillet. Nem minden hasonlat szimbólum tehát, hanem csak az, melynek egyik tagja el van fojtva a tudattalanba.” (Ferenczi, 1912a, 446, kiemelés az eredetiben.) A szimbólumnak ez a leírása kritériumként fogalmazza meg a potenciálisan szimbolizálttá váló tartalom elfojtott jellegét.

Ez az elképzelés az egyik fontos alapja lesz egyes kritikáknak, amelyek a silbereri koncepciókat érik, például Ernest Jones (1918) részéről. Petocz (1999) jól érthetően összefoglalja Jones kritikájának ide tartozó, egyik fő szempontját:

„Jones elutasítja a szimbólumok értelmezésének Jung/Silberer-féle megközelítését, amelyben Jones szerint a »mellérendeltség« viszonya összeolvad az »alárendeltség« viszonyával. A »valódi szimbolizmus« (true symbolism) magában foglalja a »alárendeltséget«, ami egyfajta »vertikális« kapcsolat a szimbólum és a szimbolizált között, amelyben a szimbolizáltat tudattalanul, az elfojtás eredményeként, a szimbólum helyettesíti. A metafora ezzel szemben a »mellérendeltségen« alapul, amely egyfajta »horizontális« kapcsolat a szimbólum és a hozzá tudatosan fűzött asszociációk között. A Jung/Silberer-féle megközelítés hibája az, hogy nem értékeli a kétféle kapcsolat közötti különbségeket, és egyenértékű magyarázó erővel ruhazza fel őket.” (Petocz, 1999, 204.)

Érdeemes e kritikát annak fényében elhelyeznünk, hogy Jones és Freud klasszikus, szimbólumról alkotott feltevései óta a pszichoanalízis szimbólumfogalma gazdagodott és finomodott (Rycroft, 1977, 140.).

Fontos azt is azonosítanunk, hogy a jelentésről szóló észrevételeknek az a csoportja a pszichoanalízisben, mely a valódi szimbólum jelentéstartalmát annak elfojtás következtében kialakult tudattalan jellege mentén határozza meg, kapcsolódik az egyéni és kollektív szinten azonosított jelentés problémaköréhez is. Lacan perspektívája fontos adalék e problémakörhöz. Silberer funkcionális szimbólum koncepciójára reflektál, részben *In Memory of Ernest Jones: On His Theory of Symbolism* című (Lacan, 2006), de még inkább a talányos című *‘D’un syllabaire après coup’*. (*On an ex post facto syllabary*) (2006) esszéjében. Lacan reflexiói Baldwin (2018, 2020) olvasatában azért jelentősek, mert saját fogalomszótárában is elhelyezi a funkcionális szimbólumot. A szimbólumértelmezésnek az az útja, amelyet a silbereri elképzelések implikálnak, Lacan szerint bizonyos értelemben eltér attól a megközelítéstől, amely a nyelv és a jelölők elsődlegességét hangsúlyozza, s amely az álomban is a jelölőkre támaszkodik. Baldwin (2020) interpretációjában, melyben „Silberer/Jung féle iskoláról” esik szó, a szimbólum jelentéstartalmának feltárása a szubjektum irányából és a nyelvi asszociációkból kell hogy kiinduljon, tehát az analizált felől és nem az analitikus koncepcióiból. A pszichoanalízis széttartó szimbólum-diskurzusából kiemelt fejlemények mind érintik Silberer elképzeléseit.

Ezeket nem elfejtve, csak félretéve, érdemes Silberer elképzeléseit annak sajátos szempontjai mentén szemlélni. A szimbólum mint jelenség és a szimbolizáció mint folyamat tanulmányozása során megfogalmazódó kérdések nem csak a szimbólum jelentése köré csoportosulhatnak: a szimbólumképzésben meghatározó szerepet játszó intrapszichés mechanizmusok éppoly relevánsak. Ilyen kérdések azok, amelyeneket

Silberer is megfogalmazott: „(a) mi a szimbólumképzés folyamata? (b) milyen kondíciók között következik be? (c) mi a rendeltetése?” (Silberer, 1911, 214.) Elképzeléseinek áttekintése során egy olyan szimbólum(képzés)-koncepcióval találkozhatunk, melyben a szimbólumképzés iránti elszánt érdeklődés éppúgy megmutatkozik, mint a jelentés feltárásának kérdése.

Silberer elmélete a szimbólumképzésről: az autoszimbolikus jelenség

Silberer elképzeléseinek fontos sajátossága azok introspektív eredete. Túl az önmegfigyelés alapvető szerepén a véletlenszerűség is szerepet játszott felfedezéseiben. Ezek az ember működéseit övező jelenségvilágnak egy viszonylag kis figyelmet kapó szegmensére, az ébrenlét és elalvás határán átmenetet képező, természetesen előforduló hipnagóg állapotra és annak pszichológiai szinten azonosítható sajátosságaira hívták fel a figyelmet. Ennek érzékeltetésére a legkézenfekvőbb saját beszámolóját megismerni:

„Megfigyeléseim eredete röviden elmondható. Egy délután (ebéd után) a kanapémon feküdtem. Bár rendkívül álmos voltam, mégis erőltettem egy filozófiai probléma végiggondolását, mely Kant és Schopenhauer idővel kapcsolatos nézeteinek összehasonlítása volt. Azonban álmos voltam és emiatt nem voltam képes elképzeléseiket egyszerre a gondolatmenetemben tartani. Több sikertelen próbálkozás után ismét a lehető leghatározottabban rögzítettem magamban Kant érvelését, és figyelmemet Schopenhaueréra fordítottam. Amikor azonban megpróbáltam visszatérni Kant gondolataihoz, azokat nem tudtam felidézni. A hiábavaló törekvés az elmémbe elveszett kanti gondolatok felidézésére – miközben lehunytt szemmel feküdtem a kanapémon –, hirtelen úgy jelent meg előttem, mintha egy álom és egy perceptuális szimbólum lenne: egy mogorva titkárnőtől kérek némi információt, de ő az íróasztala fölé hajolva teljesen figyelmen kívül hagy, majd egy pillanatra felegyenesedik, hogy barátságtalan és elutasító pillantást vessen rám. E váratlan jelenség élénksége meglepett, sőt szinte megijesztett. Lenyűgözött ennek a tudattalanul kiválasztott szimbólumnak a helyénvalósága. Megéreztem, hogy mik lehetnek az ilyen jelenségek előfordulásának feltételei, és elhatároztam, hogy figyelni fogom, sőt megkísérlem ezeket előidézni.” (Silberer, 1909, 195-196.)

A leírásban is megjelenő hipnagóg állapot természetesen nem csak Silberer figyelmét keltette fel, saját korában és jóval később mind a pszichoanalízisben, mind a pszichológia más területein is mérsékelt érdeklődés övezte (lásd pl. Slight, 1924; Isakower, 1938; Schachter, 1976; Mavromatis, 1983, 1987; Powell, 2018; Daly, 2022; Ghibellini és Meier, 2023a; Foffani, 2024). A jelenséget vizsgálták például az agyi hullámtevékenység vagy az átélt hallucinatorikus élmények jellegzetességeinek szakaszolása kapcsán (lásd pl. Mavromatis, 1983, 1987, Hori, Hayashi, Morikawa, 1994, Hayashi, Katoh, Hori, 1999, Kompanje, 2008, Jones, Fernyhough, Laroy, 2010). Mások egyszerűen az ébrenlét és az elalvás folyamatának időtartamában mutatkozó egyéni különbségeket vizsgálták (pl.: Slade és Bentall, 1988; Tien, 1991, Ghibellini és

Meier, 2023b). Ugyanakkor a hipnagóg állapotra jellemző tudati tartalmak jellegzetességeit Silberer írta le: az ébrenlét és elalvás határán leírt jelenséget, melyben megfigyelései alapján a gondolati tartalmak perceptuális, hallucinatorikus tartalmakká alakulnak át, autoszimbolikus jelenségnek nevezte el.

Azt az állapotot, amely a jelenség előfordulását lehetővé teszi, Silberer (1909) megfigyelése szerint két feltétel jellemzi: „(a) álmoság, (b) erőfeszítés a gondolkozásra”. Az előbbit passzív feltételként írja le, mely nem akaratlagos, ám utóbbi aktív és akaratlagos. „E két antagonisztikus elem küzdelme váltja ki az élményt, amelyet »autoszimbolikus« jelenségnek hívok. [...] Úgy írható le, mint egy hallucinációs élmény, amely mintegy »automatikusan« megfelelő szimbólumot alkot arra, amit egy adott pillanatban gondolunk (vagy érzünk).” (Silberer, 1909, 196.)

A hipnagóg állapotban megjelenő autoszimbolikus jelenséget az egyes, álmot létrehozó, de az álomban külön-külön nem megfigyelhető mechanizmusok elkülönítésére is előnyösnek tartotta, ugyanis „az álommunkát meghatározó faktorok megfigyelésére azok izolált és »relatív tiszta« formája” miatt kiváltképpen alkalmas (Silberer, 1909, 197.) A hipnagóg állapotra általa használt „küszöbállapot” és „küszöbszimbolika” (*threshold symbolism*) kifejezések azért is megvilágító erejűek, mert ebben az állapotban az álmot is meghatározó folyamatok egy része és az éber gondolkodás sajátosságai találkoznak, vagyis éberség és alvás, éber gondolkodás és álom közötti küszöbről beszélhetünk.

A szimbólumképzés anyagi, funkcionális és szomatikus kategóriái

Silberer az autoszimbolikus szimbólumképződés során három lehetséges szimbólum-kategóriát különít el. Az 1917-ben megjelent *Okkult és alkímiai szimbólumok* című könyvében, az alábbi leírását adja a szimbólumképzés kategóriáinak (ez a leírás kicsit eltérő formában már korábbi tanulmányában is fellelhető (lásd Silberer, 1911):

„A képzelet előszeretettel alkalmazza a kifejezés szimbolikus formáit, mégpedig minél álomszerűbb, annál jobb. Az így felhasznált szimbólumrendszerben, ahogy azt a legtisztábban a hipnagogikus (félálomban észlelt) hallucinációkban és álmokban figyelhetjük meg, három tárgyat különböztethetünk meg egymástól.

I. A gondolati és képzeleti tartalmak röviden nem mások, mint a gondolkodás és a képzelet tartalmai vagy tárgyai, gondolati anyagok, függetlenül azok tudatos vagy tudattalan voltától.

II. A lélek állapota, az abban lezajló történések és annak szerkezete, működésének és az érzelmek kialakulásának módja, mibenléte, a lélek működésének metódusa, függetlenül annak tudatos vagy tudattalan voltától.

III. Szomatikus folyamatok (a testet ért ingerek). A harmadik csoporthoz tartozó tárgyak a korábban tagolt kettővel közeli, egyeztetésen alapuló kapcsolatban állnak. Jelenlegi kutatásunk szempontjából viszont érdektelen, így az kihagyásra kerül.

Így aztán két olyan kategória maradt, melyekbe beilleszthetjük a képzelet minden, a szimbólumok létrehozására irányuló cselekvését: anyagi és funkcionális kategória.” (Silberer, 1917, 131.)

Kategóriáira számos példát szolgáltat, nagy segítséget jelentenek koncepciójának megértésében. Beszámolói általában véve itt saját tapasztalataiból adódnak, melyeket a hipnagóg állapot autoszimbolizmusának megfigyelése során szerzett. Az anyagi kategória jelentésének érzékeltetésére többek között az alábbi szimbólum alkalmas: „*A gondolat*: A feladatom az, hogy javítsak egy megakadt bekezdést egy esszében. A szimbólum: Magamat látom, miközben egy fadarabot gyalulok.” (Silberer, 1909, 202.) A szomatikus kategória a testi érzéketek reprezentációját takarja: „Mély levegőt veszek, a mellkasom megemelkedik. Szimbólum: egy másik személy segítségével egy asztalt felemelek.” (Silberer, 1909, 206.) A funkcionális kategóriára az alábbi példát adja, melyet félálombeli állapotban való gondolkozás és az eredeti gondolatmenettől való eltávolodás közben tapasztalt: „A szimbólum: Hegyet mászok, a közelebb eső hegyek elzárják a szemem előtt a távolabbiakat, azokat, amelyektől elindultam és amelyekhez szeretnék visszatérni. Jelentés: Letértem az útról. Túl magasra merészkedtem, és a gondolatok, a hegyekhez hasonlóan, melyek foglalkoztattak, elzárják a szemem előtt a kiindulási pontot.” (Silberer, 1917, 132.)

Egy olyan állapotot és annak szimbolikus megjelenését szemlélteti, melyben a hipnagóg állapotban az alvás felé való haladás által nehezített gondolkodás egyre inkább akadályoztatva van, a gondolatok fonalát egyre nehezebb követni. A szimbólumképzésnek egy olyan kategóriájáról van tehát szó, ahol maga a folyamat, az állapot, a változás strukturálja a szimbólumot: a tudat számára elérhetővé váló perceptuális tartalom mögött a psziché állapota, állapotváltozása, vagy az éppen végzett tevékenység nehézsége, könnyűsége áll. Azonban Silberer az általa leírt kategorizációhoz azt is hozzáfűzi: „nagyon ritka viszont az az eset, amikor kizárólag funkcionális vagy kizárólag anyagi szimbolizmusról beszélhetünk; azok mindig egymásba fonódva jelennek meg”. (Silberer, 1917, 133.) Ez azt is jelenti, hogy nem egyszerűen arról szólnak elképzelései, hogy bizonyos esetekben egy másfajta szimbólumképző elvet azonosíthatunk, hanem arról is, hogy a szimbólumszerveződésnek ez a módja többnyire jelenvaló, ezáltal az interpretációnak egy lehetséges perspektívája.

Silberer szimbólumfogalma

Jogosan merül fel a kérdés, hogy a pszichoanalízis szimbólumfogalmainak kontextusában elhelyezve vajon Silberer számára mit is jelent a szimbólum. Annak meghatározása során, hogy miként is tekint a szimbólumra Silberer, hangsúlyosan olyan elemeket is figyelembe kell vennünk, melyek nem arra vonatkoznak, hogy annak milyen tudatos vagy tudattalan tartalmak állhatnak a háttérben (vagyis mi a szimbolizált), hanem a szimbólum létrejöttének kondícióiról és folyamatáról szólnak. Megfigyelhetjük ugyanis, hogy Silberer elméletét elsősorban a szimbólumképzés folyamatáról alkotott elképzelések szervezik. Ennek a felvetésnek az alapjait nem

nehéz megvilágítani, elég újraolvasni a jelen tanulmányban is idézett, autoszimbolikus jelenség kapcsán írt bevezetőjét, melyben egy folyamat megfigyelését írja le. Hogy elméletét ilyen irányból szervezze, arra a hipnagóg állapot intrapszichés működésbeli sajátosságainak megfigyelése adott számára lehetőséget. Ebben az állapotban – figyelembevételével korábban kifejtett leírásait – a létrejövő perceptuális hallucinatorikus kép és az alapját képező, az éber gondolkodás sajátosságait hordozó gondolat egyszerre megfigyelhető. E sajátosság jó alapot jelentett egy folyamatfókuszú elképzelés létrejöttéhez, mely lehetőséget és keretet teremtett annak megfogalmazására is, hogy az embernek milyen, elsősorban intrapszichés kondíciók együttes fennállása esetén lehet olyan tapasztalata, melyet autoszimbolikus jelenségnek nevezett. Lényegében arról a kérdéstről van szó, hogy mikor jelenik meg egy adott tartalom szimbólum formájában. A szimbólumképzés egyik feltétele Silberer szerint, hogy egy gondolatot, ideát az emberi elme nem tud a maga teljességében megragadni, ezért az más módon, szimbólum formájában jelenik meg. Ilyen a hipnagóg állapot autoszimbolizmus, de feltevéseit továbbgondolva Silberer az álmokban vagy a mítoszokban is hasonló folyamatokat feltételez a szimbólumképzés hátterében, ahogy Ferenczi összegzi, „álomban, képzelődésben, mítoszokban s egyebütt” (Ferenczi, 1912c, 356.).

„Ha végigkövetjük a szimbólumok megjelenéseit az evolúció során, azt látjuk, hogy olyan esetekben keletkeznek, amikor az emberi elme olyasmit ragad meg, amit még nem tud megérteni. A szimbólumok akkor is létrejönnek, amikor az egykor nagyobb felfogóképesség csökken, mint az álomban vagy mentális zavarok esetén. A szimbólum alapjául szolgáló gondolat megragadására tett kísérlet mindkét esetben kudarcot vall, és az evolúció által megcélzottnál primitívebb felfogáshoz folyamodunk. Ilyen esetekben – amint azt már tudjuk – a szimbólumot mint olyat nem észleljük, amíg az elme aktuális állapota, melyben keletkezett, nem változik. A szimbólumképzés tehát mindkét esetben egy visszaesés során, egy korábbi és nem adekvát fejlődési szintre való regresszióban jelenik meg. Az álom esetén történő regresszióban és a neurotikus regresszióban nemcsak a gyermekkori fejlődési szakaszokhoz esünk vissza, hanem egyéni szinten az emberiség fejlődési szakaszaiban is. Akarva-akaratlanul megközelítettük azt a nézőpontot, amely a »feltételeket« és az »okokat« tanulmányozza.” (Silberer, 1911, 217.)

A félálomra, álomra jellemző gondolkodási tevékenység és a mítoszok között vont párhuzamot Silberer nem hagyja magyarázat nélkül. Nietzsche, Freud, Otto Rank vagy Karl Abraham *Traum und Mythos* című írása nyomán a mítoszok jellemzőiket és funkciójukat tekintve is az álmokhoz hasonlatosak Silberer számára: Karl Abraham „számára a mítosz a közösség álma, és az álom az egyén mítosza” (Silberer, 1917, 27.).

„A vallásos és mitológiai szimbólumrendszerek esetében is számos, az introverzióra utaló jelképpel találkozunk. Ilyenek például, az elmúlás, az alászállás, a földalatti sírok, a kripták, a sötét templomok, az alvilágba történő alászállás, a pokol, a tenger mélye, egy szörny, vagy hal által történő elnyelés (Jónás), a vadonban/pusztában való bolyongás stb. Az introverzióhoz kapcsolódó szimbólumok nagy részben megfelelnek azoknak, melyeket korábban az elalvás vagy felébredés kapcsán soroltam fel, ami olyan tény, melyet könnyen

elfogadhatunk, tekintettel a szimbólumok valóságos hasonlóságára.” (Silberer, 1917, 137.)

A mítoszokban megjelenő szimbólumok (vagy éppen metaforák), illetve a vallási szimbólumok Silberer feltevései alapján olyan tartalmakat jelenítenek meg, melyek a pszichológiai fejlődés adott szakaszában lévő egyén vagy csoport számára csak ebben a formában megragadhatóak. E forma adott szakaszban egy átélt realitás, ahogy az álom közepette annak történései is valóságosak. Csak a későbbi fejlődési szinteken elért potenciálok teszik lehetővé a szimbolizált tartalmak másfajta megértését.

A szimbolizmus funkciója és a silbereri elmélet

Merkur (1988a, idézi Merkur, 1999) többek között Silberer szimbólumképzés formáiról szóló elképzeléseire támaszkodva különít el regresszív és adaptív szimbolizmust. A regresszív szimbolizmusban a szimbólum olyan tartalmakat, elképzeléseket jelenít meg, „melyek hatékonyabban kifejezhetőek már létező, lingvisztikusan kifejezhető tartalmakkal”. A verbálisból itt valami egy konkrét reprezentációba regrediál (Merkur 1988a, idézi: Merkur, 1999). Ez az elképzelés a szimbolizmusról Merkur szerint összhangban van a freudi szimbólumfogalommal. Silberer számos, hipnagóg állapot során szerzett tapasztalata releváns itt, tekintve, hogy a hipnagóg állapot jellemzője a regresszivitás. A hipnagóg állapot regresszív jellege folytán arról is szó van, hogy Silberer megfigyelései, melyeket az autoszimbolizmus folyamata során leírt – ahogy Merkur (1993, 54.) is megállapítja –, inkább tudatos ideák, gondolatok tudattalan szimbolizációi, mintsem tudattalan tartalmak szimbólum formájában történő megjelenései.

Az adaptív szimbolizmus a regresszív szimbolizmus fordítottja: olyan elvont tartalmak szimbolizálódhatnak, ahol a „megfelelő nyelvi absztrakció még nem elért” (Merkur, 1999, 103.). „Például a szublimáció alkímiai koncepciója, ami különböző növényi folyadékok ismételt desztillációjára utal, melynek során azok sikeresen transzformálódnak parfümökké, esszenciákká. Ennek metaforikus alkalmazása történik a pszichoanalízisben, arra a nem tökéletesen megértett folyamatra, mely az emberi szexualitást a nem-szexuális realitáshoz igazítja.” (Merkur, 1999, 104.) A szimbolizmus Merkur által körülírt adaptivitása (Merkur, 1999, 104.) a silbereri elmélet azon feltevésén alapul, mely szerint a szimbólum egy, a megismerést segítő funkcióval bír: hídképző szerepe van az *apperceptív* megragadhatóság felé. Vagyis olyan lépcsőként írja le a szimbólumok egy csoportját, melyben *asszociatív-perceptuális* formában mutatkozik meg az, ami a fejlődés további folyamatai során *apperceptív-fogalmi* síkon jelenhet meg (Silberer, 1911, 233.). Ennek artikulációja során nemcsak a silbereri elmélet bír nagy relevanciával, hanem Freud endopszichikus érzékelés fogalma is.

Freud és az endopszichikus érzékelés

Freudnak volt egy korai és ritkán megjelenő fogalma: az endopszichikus érzékelés. A fogalom iránt érdeklődést tanúsító kevés szerző közül Berman (1991, 71.) és Petrella (1993) is az egyértelmű meghatározás hiányát azonosítják, mind az „endopszichikus”, mind az „endopszichikus érzékelés” kifejezés esetében. „Sajnos nem teljesen világos, hogy mit értett ez alatt pontosan; az »endopszichikus« kifejezés nem szerepel Laplanche és Pontalis (1983) vagy Rycroft (1968) (általában hasznos) szótáraiban sem” (Berman, 1991, 71.), sem a Mijolla (2005) által szerkesztett szótárban. Úgy tűnik azonban, hogy e fogalom nem jelentéktelen. Petrella (1993) szerint „az endopszichikus érzékelés témája által érintett kérdések nem pusztán történeti, lexikális vagy tudományos jellegűek. Elméleti és klinikai vonatkozásuk is van, és többek között a pszichoanalízis értelmezési módszereiről is szólnak” (116.), illetve az érzékelés pszichoanalitikus felfogása kapcsán is különböző implikációk merülnek fel (Botella és Botella, 2018). *A mindennapi élet pszichopatológiáját* (Freud, 1901) olvasva ennek a megállapításnak könnyen megérthetjük az alapjait. Az endopszichikus érzékeléssel kapcsolatos leírások olyan ritkák Freudnál, hogy azok a szerzők, akik a fogalommal foglalkoznak, a Freud–Fliess levelezés mellett rendre az alábbi sorokat idézik Freudtól (lásd pl. Petrella, 1993, 117.; Merkur, 2005 3.; Noel-Smith, 2016, 31-32.):

„Valóban hiszem, hogy a legmodernebb vallásokba is mélyen belenyúló mitologikus világnézet nagy része nem egyéb a külvilágba kivetített pszichológiánál. A pszichikai tényezők és a tudattalan viszonylatok homályos felismerése (endopszichikus érzékelése), egy érzékfeletti valóság létrehozásában tükröződik (nehéz ezt másként mondani, segítségül kell itt hívnunk a paranoiával fennálló analógiát): a tudomány feladata, hogy ezt az érzékfeletti valóságot visszaváltoztassa a tudattalan pszichológiájává. Vállalkozhatnánk arra, hogy ily módon feloldjuk az édenkertről és a bűnbeesésről, Istenről, a jóról és rosszról, a halhatatlanságról stb. szóló mítoszokat, tehát a metafizikai metapszichológiára.” (Freud, 1901 [1994], 202-203.)

Freud e fejezetben a véletlenbe vetett hit és a paranoia kontextusában tárgyalja az endopszichikus érzékelést. Nagyon hangsúlyosan – legfőképp a véletlennek tulajdonított jelentés (lásd babona) kapcsán – arról van szó, hogy a külső világ eseményeiben valami olyasmi kerül felismerésre („Ennek a felismerésnek természetesen semmi köze a megismeréshez”, Freud, 1901 [1994], 202.), ami valójában tudattalan motivációk külvilágba való kivetítése. Habár az endopszichikus érzékelés csak a fentebb idézett rövid részletben jelenik meg, Freud ezzel mégis kontextust teremt arra, hogy a babona és a paranoia között is párhuzamot vonjon (lásd Freud, 1901, [1994], 203.). Ezt érzékletessé teszi egy további példa: „az a téveszme, melyben valaki azt gondolja, hogy megfigyelik, a szuperego kivetített »endopszichikus érzékelésének« tekinthető” (Blechner, 2005, 218.).

Itt is, ahogy a funkcionális szimbólum esetében is a belső és a külső világ különös relációjáról van szó. „Az endopszichikus érzékelés »látja« vagy megragadja a belső világ aspektusait, szimbolikus képekké alakítva azokat. Valójában olyan észlelésekkel van dolgunk, amelyeket éppúgy kapunk, mint a külső valóságból származó alakzatokat

és formákat. Itt azonban a belső világ valóságáról van szó, ez azonban az érzékelés során nem tudatosul.” (Petrella, 1993, 120.) Kétségtelen, hogy ez az elképzelés nehezen fogalmazható meg pontosan, hiszen éppen egy olyan intrapszichés terület – a tudattalan folyamatok – megragadása történik, amelyek működése általában, alapvető karakterisztikájuk folytán, mely nem teszi lehetővé a közvetlen megfigyelést, csak közvetve sikerül meghatározni. Noel Smith (2016) Freud időfogalmáról írt értekezésében hasonló módon, a belső-külső szempontját megragadva igyekszik összefoglalni Freud vonatkozó elképzeléseit: „azt a nézetet vallotta, hogy valamilyen módon áthatolhatunk a pszichés fátyolon, hogy megfigyeljük, majd kivetítsük a mentális folyamatainkról alkotott képünket”. (Noel-Smith, 2016, 32.) Egy olyan pszichés funkció körvonalazódik, melynek lényege elsődlegesen nem a külvilág érzékelése és ingerekre adott reakciók koordinálása. E funkcióban a belső folyamatok érzékelése és azoknak, egy, az így kialakuló érzéklet által befolyásolt külvilágról kialakuló kép tudattalan, jelentősként való felismerése valósul meg. Összességében, a pszichoanalízisben a silbereri elmélet és a freudi endopszichikus érzékelés háttérében alapvető elemként azonosítható az az elképzelés, mely egyes szimbólumok megképződésének folyamatában a pszichikumnak egyfajta önmegfigyelő képességét írja le. Azonban ezekben a kontextusokban kevésbé válik egyértelművé, hogy metapszichológiai értelemben pontosan milyen mechanizmusról van szó.

A szimbólumképzés elméletének néhány alkalmazása a pszichoanalitikus irodalomban

Ahogy Silberer elmélete, úgy Freud endopszichikus érzékelésről alkotott elképzelései sem éltek tovább a pszichoanalízis főáramában. A pszichoanalízis által vett irányokban marginalizálódtak, és ahogy Petrella megfogalmazza, „el vannak rejtve a pszichoanalízis által az álomelmélet iránt mutatott érdeklődés árnyékában vagy az olyan fogalmakra irányuló vakító fény által okozott vakfoltban, mint a projektív identifikáció”. (Petrella, 1993, 128.)

Azonban a marginális helyzet nem az eltűnést jelenti. Ahogy e tanulmány is mutatja, szép számmal találunk példát arra, hogy a silbereri fogalmakat vagy a freudi endopszichikus érzékelést hasznosítják, bizonyos mértékben tehát reflektáltak e koncepciók. Az esetek egy részében azt is megfigyelhetjük, hogy felhasználásuk nyomán új perspektívát nyerhetünk e fogalmak metapszichológiai kontextusáról is. Többek között Ferenczi Sándor írásai említhetők ezzel kapcsolatban. Ferenczi számos munkájában megjelenik Silberer autoszimbolizmus vagy funkcionális szimbólum koncepciója, illetve helyenként a freudi endopszichikus érzékelés is. Az autoszimbolikus jelenségre való hivatkozásokkal a teljesség igénye nélkül az *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán* (1912b), *Schopenhauernak Goethehez írt levele, pszichoanalitice nézve* (1912c), *A valóságérzék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük* (1913), a *Pszichoanalitikus megfigyelések a tigről* (1921a) és *A híd szimbolikája* (1921b) című szövegekben találkozhatunk, melyekben Ferenczi több esetben kreatívan úgy használja fel Silberer koncepcióit, hogy azoknak új kontextust ad. Egyik szemléletes példája ennek *Schopenhauernak Goethehez írt levele*,

pszichoanalitice nézve címet viselő írása, ahol felhasználja a működési (funkcionális) és materiális (anyagi) kategóriákat.

„Ha jóváhagyjuk Schopenhauer hasonlatát s lefordítjuk a lélekelemzés nyelvére, azt kell mondanunk, hogy a szophoklészi tragédia két főszemélye a lelki történet két princípiumát is szimbolizálja. Oidipusz, ki »világosságot keresvén az ő szörnyű sorsa felől, nyugvás nélkül tovább kutat, már mikor sejti is, hogy a feleletekből számára a legszörnyűbb derül ki«: az emberi lélek valóságelvi kötöttségét jelképezi, mely egyetlen felbukkanó képzetet sem hagy elfojtani, bár mégoly kínos, hanem azt rendeli, hogy valamennyit egyformán kipróbálják valósága felől. Iokaszté, ki »minden istenek szerelmére könyörög, hogy ne kutassanak tovább«: az örömelev megszemélyesítője, mely nem törődve az objektív valósággal, semmi egyebet nem akar, mint az Ént megkímélni minden kellemetlenségtől s minél több gyönyörűséghez juttatni, s hogy ezt elérje, minden olyan képzetet vagy gondolatot, mely kínoosságot szabadíthat fel, amennyire lehet, a tudattalanba száműzne.” (Ferenczi, 1912c, 356.)

A funkcionális (Ferenczi szóhasználatában *működési*) szimbólumként való interpretációban a szereplők mentális működésbeli tendenciákat személyesítenek meg, sorsukban a drámában egyúttal lelki instanciák szintjén azonosítható perspektíva is megjelenik.

Ha a pszichoanalitikus irodalmat megfigyeljük, azt tapasztaljuk, hogy Silberer funkcionális szimbóluma vagy egyéb fogalmai az esetek egy részében amolyan mellékes lehetőségként bizonyulnak hasznosnak. Ennek érzékeltetésére jó példa Max Stern (1951) *pavor nocturnus*-ról szóló tanulmánya, melyben egy további interpretációs lehetőségként, röviden említi a silbereri értelmezést. „Vannak funkcionális, autoszimbolikus reprezentációk (Silberer): kísérlet a menekülésre = kísérlet a felébredésre.” (Stern, 1951, 307.) Silberer elméletének utóéletét megfigyelve látható – amint az előbbi idézet is rávilágít –, hogy leginkább a funkcionális szimbólum fogalma vált jelentőssé és kapott különböző reflexiókat. E tendencia kortársaitól indul, és folytatódik későbbi szerzőkkel. Annak ellenére, hogy a silbereri fogalmakra kevésbé elterjedtként tekintünk, azok néhány esetben megjelennek az analitikus terápiában zajló események interpretációjaként is. Az *Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán* című Ferenczi-tanulmányban az autoszimbolikus jelenség egy terápiás helyzetben megmutatkozó *illúziós csalódás* kapcsán merül fel:

„Mikor aztán én arról beszéltem előtte, hogy ha vágyteljesüléseinek egy részéről lemond, új boldogság lehetőségekhez juthat, a benne ébredő reménység szintén az optikai téren játszódtott le, felragyogtatta, érzéki valóvá varázsolta az elé táruló világot. Az optikai ingerlékenység e hullámváltozását Silberer elnevezésével autoszimbolikus jelenségnek mondhatjuk, vagyis a lelki működés szimbolizált önmegfigyelésének. Ebben az esetben egyébként helyesebben a szimptóma hirtelen eltűnéséről, mint múló szimptómaképzésről lehetne szólni.” (Ferenczi, 1912b, 2, 345.)

Ferenczi szavai a páciens felé, melyeket tulajdonképpen egy szembesítő és egyben új lehetőségeket felvető közlésként értelmezhetünk, itt a páciens számára

jelentéstartalmukat egy más modalitásban mutatták meg. Ferenczi által ez az autoszimbolikus jelenség kerül interpretálásra (melynek egyik tipikus szimbolizációs formája a funkcionális szimbólum) mint érzékleti csalódás. Itt az autoszimbólum fogalmának hasznosítása egyrészt az analitikus helyzetre vonatkozik, másrészt nem a hipnagóg hallucináció, hanem egy más jellegű illúzió kapcsán történik. Tehát az autoszimbolikus jelenség Ferenczinél némiképp kikerül a hipnagóg állapotból, ahol Silberer azt megfigyelte. Az *illúziós csalódás* mint elhárítás viszont olyan értelmezés, mely implicálja azt a fajta indulati túlsúlyt, melyet Ferenczi a pszichoanalitikus szimbólum-meghatározásában hangsúlyoz.

A terápiás gyakorlat kapcsán nem csak Ferenczi az, aki helyenként silbereri fogalmakat is alkalmaz. Silber (1970) a funkcionális kategória fogalmát interpretációs eszközként egyik páciensénél hasznosítja. Analitikus helyzetben a páciens előbb hipnagóg állapotba, ezt követően az alvás állapotába kerül, majd arról számol be, hogy álmában a terapeuta a kanapéval együtt kitolta őt az ülésről. Ezt a látomásszerű, részben hipnagóg hallucinációt, mely aztán álomba torkollott, az ellenálláson túl Silber funkcionális szimbólumként is értelmezi, melyben a páciens elalvása ábrázolódott álmában, az ülésről történő eltávolítását megjelenítve. Az ilyesfajta terápiás beszámolók, melyekben a silbereri fogalmakat interpretációs eszközként alkalmazzák, nem gyakoriak. Dickes (1965) arra hívja fel a figyelmet, hogy a tudat állapotainak különböző, kevésbé nyilvánvaló és szembetűnő változásai egyébként sem kaptak igazán szerepet a pszichoanalitikus diskurzusban, holott ezek a változások figyelemreméltóak: „Az ilyen jelenségek közé tartoznak az alvásszerű állapotok vagy tudatállapot-változások, amelyek sok kultúrában és saját társadalmunk nagy részénél, valamint az analitikus helyzetben is gyakran előfordulnak. Éppen e jelenségek széleskörű jelenléte és általában egoszinton jellegük vezetett oda, hogy alábecsültük jelentőségüket, és figyelmen kívül hagytuk pszichológiai következményeiket. Ez különösen igaz akkor, ha nem következik beállításukból közvetlen és nyilvánvalóan kellemetlen következmény.” (Dickes, 1965, 356.) Az analitikus gyakorlatot figyelembe véve nyilvánvaló következmény például az analitikus helyzetben való álmoság vagy elalvás, mely védekezésként szolgálhat a kellemetlen érzések ellen (Ferenczi, 1914, idézi Dickes, 1965).

Összegzés

Silberer elképzeléseinek, leginkább a szimbólumképzésről alkotott koncepciójának alapos megértése csak az elmélet megszületésének sajátos kontextusa figyelembevételével történhet. Ez a kontextus teszi érthetővé az elméletnek azokat a jellegzetességeit, melyek elsősorban nem a szimbólum jelentéséről szóló diskurzus mentén érthetőek meg, hanem sokkal inkább abból az aspektusból, amelyet Silberer is megfogalmaz a szimbólum *megképződésére* irányuló érdeklődés kapcsán. Elméletének unikalitását a hipnagóg állapot adta lehetőségek felfedezése adta, mely egyfajta keveredése az éber állapot jellegzetességeinek és a pszichoanalízis által leírt, az álom hátterében meghúzódó mechanizmusoknak. Talán nem az a lényeges, hogy a silbereri szimbólumoknak elfojtott, tudattalan hátterük van-e, hanem az, hogy a lelki

működésnek milyen tendenciáit írta le elméletében. A szimbólumok funkcionális kategóriája mögött hasonló implicit metapszichológiai feltevéseket azonosíthatunk, mint a freudi endopszichikus érzékelés kapcsán: a pszichikum önmegfigyelő mechanizmusára vonatkoznak, amelyben a belső mozzanatok, állapotok a külvilágban kerülnek érzékelésre. Ez a metapszichológiai lehetőség azonban a két fogalom háttérében kevésbé vált kidolgozottá. Annak fényében, hogy a szimbólumokkal kapcsolatos különböző fejleményeket sok esetben más, pszichoanalitikus elképzelések alátámasztására használták (Rose, 2018b, 57.), talán épp a mögöttes metapszichológiai koncepció kidolgozatlansága az egyik tényezője annak, hogy kevésbé váltak ismerté Silberer szimbólumképzéséről alkotott elképzelései.

A másodlagos forrásokat mérlegelve az is nyilvánvaló, hogy Silberernek nem alakult ki egységes reprezentációja, melynek feltétele lenne egy valódi párbeszéd alapuló recepció. Egyfajta fragmentált, csak az eredeti elképzelésekre, illetve esetenként a Freud fogadtatására vagy Jones kritikáira reflektáló fogadtatása alakult ki. Ezáltal csak periférikus módon kapcsolódik az elméletalkotáshoz, és fogalmi interpretációs eszközként is általában csak mellékszálként jelennek meg.

Mégsem állíthatjuk, hogy a pszichoanalízis számára érdektelen Silberer elmélete vagy az endopszichikus érzékelés. Fausto Petrella vagy Dan Merkur nem ok nélkül találkoztak ezekkel. A fenti fogalmakat felhasználva Petrella pszichiáterként és pszichoanalitikusként többek között a pszichoanalízis és a színház kapcsolatával foglalkozott (Petrella, 1985; Masotti, 2012), Merkur pedig a mítoszok, a különböző spirituális élmények, pszichedelikus szerek által keltett állapotok vagy a sámánizmus pszichoanalitikus perspektíváját vizsgálta (Merkur, 1983, 1998, 1999, 2005, 2014).

Mindezek alapján megállapítható, hogy a silbereri fogalmak és a freudi endopszichikus érzékelés jelentőségét érdemes újraértékelni és tovább tisztázni.

Felhasznált irodalom

- Baldwin, Y. G.** (2018). On an Ex Post Facto Syllabary. In: *Reading Lacan's Écrits: From 'Signification of the Phallus' to 'Metaphor of the Subject'* (46-65). New York: Routledge.
- Baldwin, Y. G.** (2020). Signifiers still matter: The relevance of „On an ex post Facto Syllabary” for therapy today. *Middle Voices*, 1(1). https://dsc.duq.edu/middle_voices/vol1/iss1/1/
- Berman, D.** (1991). Freud on Endopsychic Superstition. *The Irish Journal of Psychology*, 12(1): 68-75.
- Blechner, M. J.** (2005). The grammar of irrationality: What psychoanalytic dream study can tell us about the brain. *Contemporary Psychoanalysis*, 41(2): 203-221.
- Blum, H. P.** (1978). Symbolic processes and symbol formation. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 59: 455-471.

- Botella, C. – Botella, S.** (2018). A psychoanalytic approach to perception. In: Rose, J. (Ed), *Symbolization: Representation and Communication*. New York: Routledge.
- Corliss, C.** (2018). *A Primer of the Psychoanalytic Theory of Herbert Silberer. What Silberer Said*. Routledge Focus.
- Charles, M.** (2013). On the conservatism of post-Jungian criticism: competing concepts of the symbol in Freud, Jung and Walter Benjamin. *International Journal of Jungian Studies*, 5(2): 120-139.
- Daly, H.** (2022). Hypnopompic Encounter: Death's Shadow and Light Between the Realms. *ReVision*, 34(1). <https://revisionpublishing.org/34-1-hypnopompic-encounter/>
- Dickes, R.** (1965). The defensive function of an altered state of consciousness: A hypnoid state. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 13(2): 356-403.
- Enckell, H.** (2002). *Metaphor and Psychodynamic Functions of the Mind*. Helsinki: Kuopion yliopisto.
- Enckell, H.** (2010). Reflection in psychoanalysis: On symbols and metaphors. *The International Journal of Psychoanalysis*, 91(5): 1093-1114.
- Ferenczi S.** (1912a). A szimbólumok ontogenezise. In: *Ferenczi Sándor összes művei 2. Ferenczi, a katalizátor, 1908–1913* (446-449). Budapest: Oriold és Társai, 2022.
- Ferenczi S.** (1912b). Ideges tünetek keletkezése és eltűnése a pszichoanalízis folyamán. In: *Ferenczi Sándor összes művei 2. Ferenczi, a katalizátor, 1908–1913* (340-348). Szerk. Bókay Antal, Harmatta János. Budapest: Oriold és Társai, 2022.
- Ferenczi S.** (1912c). Schopenhauernak Goethehez írt levele, pszichoanalitice nézve. In: *Ferenczi Sándor összes művei 2. Ferenczi, a katalizátor, 1908–1913* (352-360). Szerk. Bókay Antal, Harmatta János. Budapest: Oriold és Társai, 2022.
- Ferenczi S.** (1913). A valóságérvék fejlődésfokai és patológikus visszatérésük. In: *Ferenczi Sándor összes művei 2. Ferenczi, a katalizátor, 1908–1913* (405-416). Szerk. Bókay Antal, Harmatta János. Budapest: Oriold és Társai, 2022.
- Ferenczi S.** (1921a). Pszichoanalitikus megfigyelések a tikről. In: *Ferenczi Sándor összes művei 4. A pszichoanalízis fejlődési céljai, 1920–1924* (167-192). Szerk. Kiss Tibor Cece, Kőváry Zoltán, Papp Barbara. Budapest: Oriold és Társai, 2024.
- Ferenczi S.** (1921b). A híd szimbolikája. In: *Ferenczi Sándor összes művei 4. A pszichoanalízis fejlődési céljai, 1920–1924* (195-199). Szerk. Kiss Tibor Cece, Kőváry Zoltán, Papp Barbara. Budapest: Oriold és Társai, 2024.
- Freud, S.** (1900). *Álomfejtés*. Ford. Hollós István. Budapest: Helikon, 1985.
- Freud S.** (1901). *A mindennapi élet pszichopatológiája*. Ford. Gergely Erzsébet és Lukács Katalin. Budapest: Cserépfalvi, 1994.
- Gibeault, A.** (2005). Symbol. In: Mijolla, A. D. E. (Ed.), *International Dictionary of Psychoanalysis, Vol. 3* (1706-1708). Macmillan Reference USA.

- Ghibellini, R. – Meier, B.** (2023a). The hypnagogic state: A brief update. *Journal of Sleep Research*, 32(1), e13719.
- Ghibellini, R. – Meier, B.** (2023b). Hypnagogic states are quite common: Self-reported prevalence, modalities, and gender differences. *Consciousness and Cognition*, 115:103582.
- Gyimesi J.** (2017). The Unorthodox Silberer. *Imágó Budapest*, 6(4): 33-58.
- Gyimesi J.** (2024). A misinterpreted psychoanalyst: Herbert Silberer and his theory of symbol-formation. *Journal of the History of the Behavioral Sciences*, 60, e22289. <https://doi.org/10.1002/jhbs.22289>
- Hárs Gy. P.** (2000). Thalassa, avagy a szimbólum regressziója. *Thalassa*, 11(2-3): 35-36.
- Hárs Gy. P.** (2018). Freud szimbólumfogalma. *Élet és Irodalom*, 62(33). <https://www.es.hu/cikk/2018-08-17/hars-gyorgy-peter/freud-szimbolumfogalma.html>
- Hayashi, M. – Katoh, K. – Hori, T.** (1999). Hypnagogic imagery and EEG activity. *Perceptual and Motor Skills*, 88(2): 676-678.
- Hori, T. – Hayashi, M., – Morikawa, T.** (1994). Topographical EEG changes and the hypnagogic experience. In: R. D. Ogilvie & J. R. Harsh (Eds.), *Sleep Onset: Normal and Abnormal Processes (237-253)*. Washington: American Psychological Association. <https://doi.org/10.1037/10166-014>
- Isakower, O.** (1938). A contribution to the patho-psychology of phenomena associated with falling asleep. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 19: 331-345.
- Jones, E.** (1918). The theory of symbolism. *British Journal of Psychology*, 9(2): 181-229. doi:10.1111/j.2044-8295.1918.tb00221.x
- Jones, E.** (1973). *Sigmund Freud élete és munkássága*. Ford. Félix Pál. Budapest: Európa.
- Jones, S.R. – Fernyhough, C. – Meads, D.M.** (2009). In a dark time: Development, validation, and correlates of the Durham hypnagogic and hypnopompic hallucinations questionnaire. *Personality and Individual Differences*, 46, 30-34.
- Jones, S. – Fernyhough, C. – Larøi, F.** (2010). A phenomenological survey of auditory verbal hallucinations in the hypnagogic and hypnopompic states. *Phenomenology and the Cognitive Sciences*, 9(2): 213-224. <https://doi.org/10.1007/s11097-010-9158-y>
- Kompanje E. J.** (2008). „The devil lay upon her and held her down.” Hypnagogic hallucinations and sleep paralysis described by the Dutch physician Isbrand van Diemerbroeck (1609-1674) in 1664. *Journal of Sleep Research*, 17(4): 464-467.
- Lacan, J.** (2006). *Écrits: The First Complete Edition in English*. New York: WW Norton & Company.

- Masotti, S.** (2012). La mente come teatro: antropologia teatrale e psicoanalisi, di Fausto Petrella. *Antropologia E Teatro. Rivista Di Studi*, 3(3). <https://doi.org/10.6092/issn.2039-2281/3124>
- Mavromatis, A.** (1983). *Hypnagogia: The Nature and Function of the Hypnagogic State*. PhD dissertation. London: Brunel University, School of Social Sciences Theses.
- Mavromatis, A.** (1987). *Hypnagogia: The Unique State of Consciousness Between Wakefulness and Sleep*. Routledge & Kegan Paul.
- Merkur, D.** (1988). Adaptive symbolism and the theory of myth: The symbolic understanding of myths in Inuit religion. In: L. Bryce Boyer, Simon A. Grolnick (Eds.), *The Psychoanalytic Study of Society, Vol. 13*. (63-94). Hillsdale, NJ: Analytic Press.
- Merkur, D.** (1993). *Gnosis: An Esoteric Tradition of Mystical Visions and Unions*. New York: State University of New York Press.
- Merkur, D.** (1998). *The Ecstatic Imagination: Psychedelic Experiences and the Psychoanalysis of Self-Actualization*. New York: State University of New York Press.
- Merkur, D.** (1999). *Mystical Moments and Unitive Thinking*. New York: SUNY Press.
- Merkur, D.** (2005). *Psychoanalytic Approaches to Myth*. New York: Routledge.
- Merkur, D.** (2014). *Becoming Half Hidden: Shamanism and Initiation Among the Inuit*. New York: Routledge.
- Mijolla, A. D. E.** (Ed.) (2005). *International Dictionary of Psychoanalysis, Volume 1-3*. Macmillan Reference USA.
- Morrison, A.P. – Wells, A. – Nothard, S.** (2000). Cognitive factors in predisposition to auditory and visual hallucinations. *British Journal of Clinical Psychology*, 39: 67-78. <https://doi.org/10.1348/014466500163112>
- Nagy L.** (1993). *Inkarnáció ezüstben. Válogatott versek*. Budapest: Kortárs.
- Noel-Smith, K.** (2016). *Freud on Time and Timelessness*. London: Palgrave Macmillan.
- Ohayon, M. M. – Priest, R. G. – Caulet, M. – Guilleminault, C.** (1996). Hypnagogic and hypnopompic hallucinations: pathological phenomena? *The British Journal of Psychiatry*, 169(4): 459-467.
- Palmer, M.** (2003). *Freud and Jung on Religion*. New York: Routledge.
- Petocz, A.** (1999). *Freud, Psychoanalysis and Symbolism*. Cambridge University Press.
- Petrella, F.** (1985). *La mente come teatro: antropologia teatrale e psicoanalisi*. Centro scientifico torinese.

- Petrella, F.** (1993). Endopsychic Perception/Functional Phenomenon. *Rivista di Psicoanalisi*, 39(1): 115-134.
- Rycroft, C.** (1977). Is Freudian symbolism a myth? In: Ioan Lewis (Ed.), *Symbols and Sentiments: Cross-Cultural Studies in Symbolism* (129-140). London, New York: Academic Press.
- Rose, J.** (2018a). Symbols: on their formation and use. In: Uő. (Ed.), *Symbolization: Representation and Communication* (1-15). New York: Routledge.
- Rose, J.** (2018b). Symbols and their function in managing the anxiety of change: an intersubjective approach. In: Uő. (Ed.), *Symbolization: Representation and Communication* (51-82). New York: Routledge.
- Royce, J. R.** (ed.) (1965). *Psychology and the Symbol. An Interdisciplinary Symposium*. New York: Random House.
- Segal, N. P.** (1961). The psychoanalytic theory of the symbolic process. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 9: 146-57.
- Silber, A.** (1970). Functional phenomenon: Historical concept, contemporary defense. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 18(3): 519-538.
- Silberer, H.** (1909). Report on a method of eliciting and observing certain symbolic hallucination-phenomena. In: D. Rapaport (Ed.), *Organization and pathology of thought: Selected sources* (195-207). New York: Columbia University Press, 1951.
- Silberer, H.** (1911). On symbol-formation. In: D. Rapaport (Ed.), *Organization and pathology of thought: Selected sources* (208-233). New York: Columbia University Press, 1951.
- Silberer, H.** (1917). *Okkult és alkímiai szimbólumok*. Ford. Simon L. Miskolc: Hermit Könyvkiadó, 2004.
- Slade, P. D. – Bentall, R. P.** (1988). *Sensory Deception: A Scientific Analysis of Hallucination*. London: CroomHelm.
- Sperling, O. E.** (1957). A psychoanalytic study of hypnagogic hallucinations. *Journal of the American Psychoanalytic Association*, 5(1): 115-123.
- Stern, M. M.** (1951). Pavor nocturnus. *The International Journal of Psycho-Analysis*, 32: 302-309.
- Szummer, Cs.** (1987). Freud szimbólum-koncepciója: félbemaradt kísérlet egy új interpretációs elv bevezetésére a pszichoanalízisbe. *Pszichológia*, 7(4): 567-583.
- Tien, A.** (1991). Distributions of hallucinations in the population. *Social Psychiatry and Psychiatric Epidemiology*, 26: 287-292.